

TANULMÁNYOK

DEME LÁSZLÓ

A NYELV MŰKÖDÉSÉNEK ÉS FEJLŐDÉSÉNEK OBJEKTÍV DIALEKTIKÁJA*

A tudományokban egyre nagyobb tért hódít a materializmus mint szemléletmód és a dialektika mint módszer. Ennek magyarázata alighanem abban rejlik, hogy aki a tudományos vizsgálatban a valóság tényeit nem a maga elgondolása szerint magyarázni, hanem a tények valóságos természetének megfelelően megérteni és megfejteni kívánja, az aligha találhat e módszer-nél és szemléletnél jobbat. A dialektikának mint módszernek hasznos hajlékonysága ugyanis nem másból ered, mint abból, hogy korántsem önkényesen kitalált gondolkodási formulák gyűjteménye, hanem a valóság mozgási törvényeinek felismerése s a kutató tudatban való céltudatos követése. A dialektika csak másodlagosan a gondolkodás és a tudományos kutatás jellemzője; elsődlegesen magáé a vizsgált tárgyé: a természeté, a társadalomé s ennek produktumaié.

Éppen ezért látszik szükségesnek bemutatnom legalább néhány vonásában azt, hogy a dialektika a nyelv mozgásának, azaz működésének és fejlődésének is belső, objektív sajátossága; s így amikor kutató módszerünkben a dialektikát alkalmazzuk, nem teszünk mást, mint alkalmazkodunk a vizsgált tárgy természetéhez, a maga módján igyekezve nyomon követni és megérteni; s így a dialektikának munkánkban egyik tétele sem pusztán bizonyítási fogás, hanem ellenkezőleg: a valóság mozgásának a tudatban való helyes tükröződése.

A dialektika alaptételeit közismertnek veszem, s ezért fölöslegesnek találnám itt elismételni.

I. A szokásos sorrendezéstől eltérően azonban azt látnám itt célszerűnek, hogy a tárgyalást az *ellentétek* kérdésével kezdjem. Van-e a nyelvben olyan alapvető *belső ellentmondás*,¹ amely különféle

* Fejezet az MTA Nyelvtudományi Intézetében tartott belső előadássorozat anyagából, amely az 1955—56. oktatási évben hangzott el. A sorozat és a körülötte lefolytatott vita rövid ismertetését lásd az MTA Nyelvtudományi Intézetének Közleményei c. könyvatos folyóiratban, 1955/4, 1956/1, 1956/2—3. szám.

¹ A szóhasználatban legjobbnak látom ALEXANDROVÉKÉHOZ csatlakozni, akik szerint „az *ellentét* szó kettős jelentésű: a) egyrészt az ellentmondás két oldalának jelölésére szolgál: új és régi, pozitív és negatív oldal stb. — b) másrészt az ellentmondások kifejeződésének legmagasabb fokát jelöljük vele, így pl. amikor azt mondjuk,

ellentétek formájában megnyilvánulva valóban általános rugója a fejlődésnek?

Az ellentmondások kérdése azért különösen fontos, mert ezek képében „maga a természet rejt magában fejlődésének forrásait és okait” (ALEXANDROV : i. m. 299). A fejlődésnek a nyelv esetében sem kereshetjük valamiféle külső, a nyelv lényegén kívüli és attól idegen okát, mert ez a fejlődésnek olyan metafizikus koncepciója lenne, amely „homályban hagyja az *önmozgást*, *hajtóerejét*, forrását, motívumát (vagy *kívülre* helyezi ezt a forrást — isten, szubjektum stb.)” (LEXINTÓL idézi ALEXANDROV : i. m. 231). — Szoktunk beszélni a társadalom fejlődéséről, mint a nyelvi változás alapvető okáról (pl. DEME : NyK. LIV, 20); máskor egy-egy változásnak lélektani okaira mutatunk rá (l. pl. TAMÁS : MNy. XLIII, 100; VÉRTES O. A.: Pais-Eml. 39); ismét máskor logikai okokat találunk (pl. az analógiát stb., l. az előbb idézetteket). Mindezek az okok látszólag nyelven kívüliek s így a lenini értelemben metafizikusak. Ám ez nem több látszatnál. Valójában mindezek a nyelv lényegéhez tartoznak és abból fakadnak; nem egyebek, mint a nyelv alapvető természetéből, a nyelvben rejlő belső ellentmondásokból eredő jelenségek.

Adjunk a nyelvnek egy olyasféle meghatározást, amely szerint az a társadalomban élő emberek gondolatközlő eszközrendszere, egyben gondolkozásuknak is eszköze: már ez utal minden olyan belső ellentmondásra, amelyek ellentétes oldalainak egysége a nyelv, s amelyeknek csak következménye a nyelvi fejlődés. — A rangsorolás igénye nélkül hadd utaljak közülük néhány fontosabbra.²

a) A nyelv tényei és törvényei a legszigorúbban társadalmilag determináltak. Amely elem a nyelvben nem társadalmi érvényű, az a nyelv mint

— — — — —
 hogy a kapitalizmus társadalmi termelő erői és termelési viszonyai közötti ellentmondás ellentété válik” (G. F. ALEXANDROV szerk.: A dialektikus materializmus 234); az *ellentmondás* pedig — mint az előbbiekből is kiderül — „az ellentétek egymáshoz való viszonyát (harcát)” jelöli, „amely a fejlődés hajtóereje” (uo. 233). — Tekintetbe kell még vennünk, hogy „a belső ellentmondások magukban a természeti és társadalmi jelenségekben és tárgyakban rejlenek. A külső ellentmondások az egyidejűleg létező tárgyak és jelenségek között keletkeznek” (uo. 247).

² Tudom, hogy itt most két dolgot is elmulasztok. Az egyik: annak tudománytörténeti bemutatása, hogy az itt következő gondolatoknak melyike kinél és hogyan jelentkezik korábbi nyelvészeink közül, s hogyan fejlődik tovább a tudományos kutatás során, míg eljut odáig, hogy a dialektikára való ösztönös rátapintásból tudatos felismeréssé váljék. A másik súlyos hiány: az itt elmondandók egybevetése mindazzal, amit DE SAUSSURE óta különféle irányok képviselői a *langue* és a *parole* kettősségéről tanítottak; mivel a korábbi vizsgálatok és az itteni felsorolás gyakori érintkezése letagadhatatlan. — Úgy látom azonban: önálló — bár kétségkívül igen tanulságos — tudománytörténeti vizsgálat tárgya az első, s ugyancsak önálló — és szintén nem érdektelen — összehasonlító elvi tanulmány feladata a második; mindkettő kilógna az itt adott keretből, szétfeszítené őket. A mostani közleményben ugyanis pusztán az ellentétek létének és jellegének néhány példán való bemutatása a célom; s ha ezt például a *langue* és *parole* szembenállásával össze akarnám vetni, akkor előbb az e szembenállásról szóló, egymástól gyakran eltérő tanításokat kellene egyeztetnem, osztályoznom, rostálnom s végül a jelenlegi sokfélebből egyetlenre redukálnom, — vagy itteni eredményemet e tanítások mindegyikével legalább típusaik szerint külön-külön vetni össze.

kollektív értékű eszközrendszer szempontjából nem létezik, vagy helytelen. A nyelvi elemek attól kezdve és addig tekinthetők létezőknek, amikortól és ameddig a kollektívum szentesíti őket. — Ugyanakkor azonban a nyelvet, tényeivel és törvényeivel egyetemben, csak az egyén használhatja, csak az valósíthatja meg. Semmiféle „kollektív” beszélés nincsen. Ebből következik az is, hogy a nyelvi elemek csak attól kezdve és addig tekinthetők létezőknek, amikortól és ameddig az egyének használják őket. Az egyéni felhasználást az teszi lehetővé, hogy az elem a kollektív tudatban él; de az elemet a kollektív tudatban az élteti, hogy az egyének állandóan használják. — T á r s a d a l m i é s u g y a n a k k o r e g y é n i: ez a nyelv lényegéből fakadó egyik nagy ellentmondás.

b) Társadalmi létében a nyelv tényei és törvényei feltétlenül objektívak, az egyén tudatán kívül léteznek. A nyelviényt éppen az teszi objektívvá, hogy az egyén tudatától és akaratától független, mint a társadalmi fejlődés törvényei is; amelyek „nemhogy az emberek akaratától, tudatától, szándékától függenének, hanem ellenkezőleg, ezek a törvények határozzák meg az emberek akaratát, tudatát, szándékát” (ALEXANDROV: i. m. 315). A nyelvi törvényeket sem a beszélő egyén alkotja, ellenkezőleg: a tudatán és akaratán kívül objektíve létező nyelvi törvények működnek benne szinte tudatlanul a beszélés folyamán. — Ugyanakkor azonban a nyelvi tények és törvények sehol másutt nem léteznek, mint a társadalom tagjainak, a beszélő szubjektumoknak tudatában. A nyelv tényei és törvényei addig léteznek objektíve, amíg a szubjektumokban léteznek; s mihelyt nem léteznek bennük, már nem tények és nem törvények többé. A nyelv törvényei objektívak s az egyének csak megvalósítják őket; de mihelyt nem valósítják meg, azonnal elvesztik objektivitásukat; sőt létüket is. — O b j e k t í v é s u g y a n a k k o r s z u b j e k t í v: ez a nyelv lényegéből fakadó másik nagy ellentmondás.

c) A nyelv mélysegesen pszichikai jelenség. Mint a gondolatok közlésére szolgáló eszközrendszer, mint „a gondolat közvetlen valósága” csak gondolkodási (vagy szélesebb értelmében: lelki) folyamatok eredményét közölheti; a gondolkodás nélküli beszéd vagy nem létezik, vagy nem beszéd. De amint egyrészt gondolkodási, illetőleg lelki tevékenység megnyilvánulása, úgy másrészt gondolkodási, illetőleg lelki tevékenység megindítója is: amely beszéd-folyamat másokban ilyen aktust nem indít meg, az nem beszéd, csak pusztába kiáltó szó. — Ugyanakkor a nyelv szükségszerűen fiziológiai, sőt fizikai is. Gondolatközlő szerepét nem töltheti be másképpen, mint úgy, hogy a beszélés folyamatában megfelelő fiziológiai folyamatok útján fizikai ingerekké (hanggá vagy írássá) válik a beszélő részéről, illetőleg fordítva: hogy fizikai ingerekből fiziológiai folyamatok útján válik lelki tartalommal a hallgatóban. Ahogyan gondolkodás nélküli beszéd nincsen, úgy nem lehet ellenkezőleg olyan gondolatközlést sem elképzelni, amelyikben a nyelv valahogyan megszabaduljon „természeti anyagától”. — P s z i c h i k a i é s u g y a n a k k o r

fiziológiai-fizikai: ez a nyelv lényegéből fakadó újabb nagy ellentmondás.

d) A nyelv tényei és törvényei, illetőleg elemei és szabályai elvonás eredményei s maguk is elvontak, általánosak. „Általánosítás nemcsak a szó, amelynek hangalakja egy kategória számtalan tárgyára alkalmazható. Általánosítás bármely formáns is. Az ige bármelyik személyragja számtalan cselekvést vagy állapotot fejez ki általánosságban” (SZEREBRENNYIKOV: NyIK. II, 13). De elvontak nemcsak ezek, hanem még inkább azok a szabályok is, amelyek szerint a megfelelő nyelvi eszközökből (szavakból, ragokból stb.) mondatokat alkotunk. — Ugyanakkor azonban a beszéd mindig konkrét. Mindezek az elvonások és általánosítások csak arra szolgálnak, hogy a valóságnak egyes, az adott helyzetben a beszélő és a hallgató számára egyaránt konkretizált tényeit és jelenségeit jelöljük velük, s így az ezekről alkotott gondolatainkat közölhessük. A nyelvnek még külön eszközei is vannak arra, hogy ott is konkretizálni tudjon, ahol ez a helyzetből egyébként nem eléggé adódna (pl. a névmási kijelölő jelző). — Elvont és általános, ugyanakkor mindig konkrét és egyedi: ez ismét a nyelv lényegéből fakadó egyik nagy ellentmondás.

e) A nyelv egyes elemekből áll. Ezek az elemek valamennyien individuumok, mindegyiküknek megvannak a maga, csak rá jellemző sajátosságai. Individuum, önmagában meghatározható minden beszédhang (fonéma), minden szó, minden nyelvtani eszköz (rag, képző stb.). Minden hangnak megvannak sajátos tulajdonságai; minden szónak megvan saját, csak rá jellemző alakja és jelentése; minden képzőnek és ragnak is megvan a maga egyedi hangalakja és funkciója is. — Ugyanakkor azonban a nyelv rendszer, s e rendszerben minden elemét számtalan szál köti, nemcsak a rendszerhez mint egészhez, hanem a rendszernek a hozzá közelebb vagy távolabb eső többi „individuumához” is. A beszédhang (fonéma) sajátos tulajdonságokkal rendelkezik; ám e tulajdonságainak egyike jellemző az összes beszédhangokra, másika csak egy kisebb csoportjukra, harmadika már alig néhányra; e tulajdonságoknak egy másik hangban megvan ketteje, a másikban másik ketteje; azaz tulajdonságai a beszédhangot — mint e tulajdonságok egyedi komplexumát — egyedítik ugyan, de egyben szorosan hozzá is kapcsolják a többihez. Ugyanígy van a szó, és még észrevehetőbben így van a nyelvtani eszköz (képző, rag stb.). — Egyedek, de ugyanakkor rendszertagok is: ez a nyelvi elemeknek a nyelv lényegéből fakadó belső ellentmondása, s egyben magának a nyelvnek is újabb nagy ellentmondása.

f) A nyelvnek, hogy funkcióját, a gondolatközlés szolgálatát jól elláthassa, elemeiben és szabályaiban nemcsak társadalmi érvényűnek kell lennie, hanem lehetőleg minél állandóbbnak is. Ha a nyelv anyaga folyton cserélődne, az emberek nem értenék meg egymást, s főleg nem értenék meg azokat a korábbi műveket, amelyek pedig a társadalom eddigi tapasztalatainak

felhalmozódásai, s így a továbbhaladásnak nélkülözhetetlen eszközei. Csak azok a nyelvhasználati formák cserélgethetik állandóan elemeiket, amelyeknek éppen az a céljuk és létalapjuk, hogy minél kevesebben értsék meg őket. Ilyen a tolvajnyelv és ilyenek bizonyos társadalmi zsargonok. — Ugyanakkor azonban a nyelvnek, amely a társadalom egészét és annak minden tevékenységét átfogja — ugyancsak azért, hogy funkcióját, a gondolatközlés szolgálatát minél jobban elláthassa — állandóan változnia is kell. Ha a nyelv a gondolkodás és a gondolatközlés eszköze, akkor kénytelen az újonnan feltalált tárgyak, az újonnan kialakult fogalmak és fogalmi árnyalatok, az újonnan fülismert viszonyok és viszonybeli árnyalatok megnevezésére, illetőleg kifejezésére, azaz rögzítésére és közlésére állandóan újabb és újabb elemeket és szerkesztési formákat létrehozni, mert enélkül a fejlődésnek nem elősegítője lenne többé, hanem éppen gátjává válnék. — Minél nagyobb á l l a n d ó s á g r a, s ugyanakkor minél gyorsabb, szakadatlanabb, simulékonyabb v á l t o z á s r a t ö r e k v é s : ez is a nyelvnek lényegéből fakadó, s talán leginkább alapvető ellentmondása.

Mindezekkel nyilván nem merítettem ki a nyelvben rejlő, lényegéből fakadó ellentmondások készletét, talán még a legfontosabbakét sem. Az elmondottakkal nem is a tárgy kimerítése volt itt a célom ; mindössze arra szerettem volna rámutatni, hogy a nyelv per definitionem, objektíve számtalan ellentmondást rejt magában, s így a dialektikus módszernek az ellentmondásokról szóló tételét nem ráhúzni akarjuk a nyelvre, hanem azért alkalmazhatjuk és kell is alkalmaznunk rá, mert az ellentmondások magában a vizsgált tárgyban rejlenek, s így nem érthetjük meg mozgását, azaz sem működését, sem pedig fejlődését, ha ezeket figyelmen kívül hagyva próbálunk közeledni hozzá.

Csak egyetlen példát arra, hogy az ellentmondásokban való szemlélet mennyivel visz közelebb a nyelv lényegéhez, mint ennek hiánya! A fonémának saussure-i koncepcióját és az ebből kinőtt irányzatokat többé-kevésbé mindannyian ismerjük ; s egyre többet bíráljuk is. Miért bíráljuk? Azért, mert egyoldalú, mert a valóságnak bizonyos oldalait helyesen ismeri ugyan fel, de hibásan abszolutizálja. Felismeri a fonémában azt, hogy lélektani, azaz, hogy bizonyos hangképzet, sőt olykor szinte valóban hangszándék húzódik mögötte ; de nem ismeri fel, hogy ugyanakkor mindig fiziológiai és fizikai is, s ezen oldala nélkül nem valóság, hanem fikció. Felismeri, hogy társadalmilag kötött, azaz olyan fő típus, amelytől eltérni az érthetlenség veszélye nélkül csak bizonyos meghatározott korlátokon belül lehet ; de nem ismeri fel, hogy ugyanakkor mindig csakis egyéni megvalósulása lehet, s az egyéni megvalósulásoknak rejtett és árnyalatnyi eltéréseiből egyszer társadalmi érvényű minőségi változás születhet. Felismeri, hogy a fonéma rendszertag, azaz, hogy elszakíthatatlanul összefügg a hangrendszer többi egyedeivel, s valamiben mindegyiküktől különbözik is ; de azt már

csak korlátozottan veszi észre, hogy benne a rendszer többi tagjaihoz viszonyítva nemcsak különbségek, hanem egyezések is vannak; azt meg egyáltalában nem, hogy amennyire rendszertag, annyira egyed is, meghatározott és pozitíve meg is határozható tulajdonságokkal. A fonéma tehát ellentétek egysége, és csak mint ellentétek egysége érthető meg. Még az is igaz róla, hogy absztrakció; csak hogy nem a nyelvtudósoknak tudományos absztrakciója, hanem a beszélő képzetében a millió egymáshoz hasonló esetből elvonódott absztrakció, amely — mivel sehol másutt nem él, mint konkrét megjelenési formáiban — kövülete és továbbírányítója ugyan a gyakorlatnak, de mindig ugyanannyira konkrét egyedi jelenség, mint amennyire elvont típus. (Ilyesféleképpen próbáltam ezt szemlélni „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” című munkám fonetikai részében; vö. még tölem: „A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához”, a sajtó alatt levő „Hangtani tanulmányok” c. gyűjteményben.)

A nyelvben rejlő ellentmondások persze nem antagonisztikus természetűek, s így nem éleződnek kibékíthetetlen ellentétekké. Még a régi forma és az új tartalom ellentéte is — amely oly sok változásban antagonisztikusan jelentkezik (vö. ALEXANDROV: i. m. 270) — megoldódhat a nyelvben lassú és szerves átfejlődéssel. A *láb*as szóalak, amelynek formális jelentése ('lábban álló, lábbal ellátott eszköz') valamikor megfelelt a jelölt tartalomnak, ma jól használható olyan tárgy megjelölésére, amelyen a lábnak semmi nyoma többé, mivel a valóság vele jelölt tárgyának lassú átalakulása során a jelölt tartalom *l é n y e g e* ('főzésre szolgáló edényfajta') nagyjából változatlan maradt; s így az eredetileg a tárgy alakjára szolgáló megjelölés a tárgynak funkcionális azonossága folytán átmehetett az új tárgyra (illetőleg a tárgy funkciója felől nézve: megmaradhatott a tárgyon) az eredeti elnevezés alapjául szolgáló formális jegyek eltűnése után is.

Antagonisztikus ellentétet a nyelv területén csak ott tapasztalunk, ahol például nyelvi változatok, nyelvhasználati formák állnak egymással globálisan szemben úgy, hogy ellentétük tulajdonképpen ellentétes társadalmi osztályok vagy rétegek ellentétének a nyelvhasználati formák ellentétében való megnyilvánulása. Ilyen antagonisztikus ellentét volt szerintem nálunk a nemzeti fejlődés kapitalista korszakában a nyelvjárások és a köznyelv között, amely nem volt más, mint az uralkodó osztálynak és végrehajtó apparátusának antagonisztikus ellentéte a parasztság nagy tömegeivel, majd ebből hibásan általánosítva a falu és a város ellentéte, azaz a kapitalizmusban jelentkező „két kultúra” (vö. SzNyK. 235) ferdén megnyilvánuló ellentéte az e „két kultúra”-t hordozó nyelvi forma ellentétébe burkolózva. (Részletesebben próbáltam ezt megvilágítani a „Nyelvünk a reformkorban” c. kötetben, 79—80. lap; más példát erre l. TAMÁS: MNy. XLIII, 165.)

2. Van-e a valóságban szerves *ö s s z e f ü g g é s* a nyelv elemei között; eszközök halmaz-a a nyelv, vagy pedig eszközök *r e n d s z e r e*?

Olyan nyelvtudós vagy nyelvtudományi irányzat, amely erre a kérdésre határozott „nem”-mel felelne, aligha van. A nyelv annyira világosan mutatja meg minden nap és minden pillanatban a maga rendszer voltát, hogy ezt kereken tagadni egyszerűen nem lehet. Már az ellentétek tárgyalásakor rá kellett mutatnom arra: a nyelvnek éppen lényegéből fakadó ellentmondása az, hogy elemei egyedek is, meg rendszertagok is egyben. Nincs a nyelvben olyan beszédhang (fonéma), amelyik ne tartoznék a legszorosabban az egészbe, a beszédhangok teljes rendszerébe. Az *ö* hang mint elül képezett (palatális) az *ü*-vel, *e*-vel, *ë*-vel, *i*-vel, mint labiális az *a*-val, *o*-val, *u*-val, *ü*-vel, mint középső nyelvallású az *ë*-vel, *o*-val, mint magánhangzó az összes többi magánhangzóval, mint zöngés hang az összes zöngéssel, mint szájnyílással ejtett hang, a *h*-val is rokonságot tart; sőt, mint beszédhang, egy kategóriába tartozik az összes többi beszédhanggal. Mindez részleges egyezéseknek és ugyanakkor részleges különbségeknek megnyilvánulása és bizonyítéka; a több egyezés kisebb, de szorosabban összetartozó, a kevesebb pedig nagyobb, de lazább csoportokat eredményez. Az *ö* hangot e rendszerben az teszi tehát rendszertaggá, hogy bizonyos tulajdonságai vannak, amelyek a rendszer többi tagjainak tulajdonságaival részben egyeznek, részben nem; s az teszi egyeddé, hogy a rendszertagok közül a lehetséges tulajdonságoknak éppen rá jellemző komplexuma mint komplexum csak rá jellemző, csak benne van meg. Magánhangzónk sok van, palatális is, labiális is, középső nyelvallású stb. is. De palatális labiális már kevesebb, középső nyelvallású palatális labiális pedig éppen csak egy.³ — Ezzel a példával szeretnék rávilágítani arra, hogy a nyelvi elemeknek egymással való kapcsolata nem a nyelvnek valamiféle absztrakt rendszerszerűségéből folyik, hanem magukból az elemeknek tulajdonságaiból; s hogy éppen azok a tulajdonságok teszik az elemet szükségszerűen rendszertaggá, amelyek egyben egyeddé is.

A nyelvtani rendszerről talán még kevésbé kell bebizonyítanunk, hogy valóban rendszer, hogy elemei egymással eltérhetetlen kapcsolatban vannak. Mi más adna reális értéket a formáns nélküli *ad* igealak „morfologikus nullá”-jának, illetőleg nulláinak, mint az a tény, hogy ez az igealak egy bizonyos rendszernek tagja, amely rendszer maga is tagja egy nagyobbnak, érintkezve még további rendszerekkel is. Általában úgy szoktuk venni, hogy az ilyen igealakok végén egy $\emptyset$ alakú morféma van; pedig a nyelvtani rendszert rendszerek rendszerének tekintve itt nem egy, hanem jóval több nullával kell számolnunk. Nemesak a harmadik személyt, hanem az egyes számot is jelöli itt ez a ragtalan igealak, s ezen felül az alanyi ragozást a tárgyas ragozás *j* jelével, a jelen idejűséget a múlt idő *t* jelével, a jelentő módot a feltételes

³ A hosszú változatot csak mennyiségében eltérőnek vesszük; de ha nem, akkor is leszűkíthetjük így: rövid középső nyelvallású palatális labiális magánhangzónk csak egy van.

és a felszólító mód jelével szemben, a második személyű tárgyra nem vonatkoztatottságot stb. stb.

De rendszer a szókincs is. Ezt nemcsak az etimológiai szócsoporthoz vizsgálata mutatja, ahol az alaki-anyagi rokonság világosan felismerhető, s nem is csak a szinonimika, ahol a jelentésbeli hasonlóságok és eltérések eléggé világosak; hanem még távolabbi érintkezések is. Maga a képzőkészlet és az összetételi szabálykészlet is bizonyíték a szókincsnek rendszer volta mellett: az *asztalfiók* és a *kocsitulajdonos* szavak sem eredetükben, sem jelentésükben nem tartalmaznak semmi közöset, mégis bizonyos rendszertani síkon egybe vonhatók: abban, hogy megalkotásukban a nyelvnek, közelebbről a szóalkotásnak ugyanaz a szabálya érvényesült. — Sőt megmutatja rendszerszerűségét a szókincs még abban is, hogy például új fogalmak megnevezésére szívesebben választ olyan eszközt, amely nem a családtalan alapszók periférikus sorába kerül (pl. *bibliográfia*), hanem a szókincsnek mint rendszernek eléggé a belsejébe (pl. *könyvészet*). (Így próbáltam megvizsgálni egyszer azt a problémát, hogy az idegen szót használjuk-e inkább, vagy a neki megfelelő magyart: „Ápoljuk nyelvünket!” 12.) S ez a rendszerszerűség olykor szinte kínálja a kész, illetőleg lehetséges szavakat az olyan új fogalmakra, amelyeknek elnevezésük még nincsen. (Ennek mérlegén próbáltam nemrégiben megmérni a *termelékeny* és az *ébertelen* szavakat: NyK. LIV, 12, 13.) — Az analógia fontos jelenség (erről később); ám aki a szókincsnek ilyen változásaiban csak analógiát lát, nem pedig a rendszerszerűség megnyilatkozását, az alighanem lebecsüli ez utóbbit az előbbi javára.

S mindezekben még csak a nyelvi eszközöket vizsgáltuk magukban. Még erősebben mutatkozik a rendszerbeli kötöttség a konkrét mondatokban, ahol a szavak és a nyelvtani elemek egymáshoz tapadva, azaz a szavak formansos alakokban jelentkeznek. Itt a *házban* határozóragos alak már annyiféle kötött rendszertanilag, hogy az a *ház* és a *-ban* elemek kötöttségeinek nem is pusztá, hanem valamiféle hatványozott összege.

Nyelvtudományunk azonban a rendszerszerűséget, a nyelvi eszközöknek egymással való kapcsolatát eddig általában csak ott vizsgálta, ahol ezek azonos formális síkra voltak helyezhetők. Fel kell vetnünk a kérdést: nem lenne-e jogosult és sokszor igen eredményes egészen eltérő síkokra tartozó, de funkciójukban rokon elemeknek olykor együttes vizsgálata is, éppen funkcionális rokonságukból kiindulva. „Rokon funkciójú nyelvtani elemek differenciális jelentésvizsgálata” címen egyszer próbáltam készíteni egy olyasféle vázlatot, amelyben pl. a kérdő névmás, az *-e* kérdőszócska és a kérdő hanglejtés egymás mellé került, mint funkciójában rokon eszköz; s ugyanígy együtt szerepelt a tartós cselekvést jelölő igeképzővel a tartós jelleget kifejező határozók egy sora, meg egy sajátos szórendi forma stb. — Persze nyelvtant felépíteni így aligha lehetne; de ha az ilyesféle elemeket azonosságuk alapján összevonva, s különbségeik alapján mindjárt szétválasztva vizsgáljuk, nyilván

derülhetnek ki róluk olyan mozzanatok, amelyeket a mindig csak a formájuk felől közelítő vizsgálat talán nem vesz észre rajtuk. (Ilyesféle gondolatokkal foglalkozik most egy érdekes cikkében HERMAN JÓZSEF is: Pais-Eml. 25; vö. még BRUNEAU hatalmas munkájának sok idevágó részletét.)

3. A nyelv tehát rendszer, a nyelv elemeit ezer szál fűzi egymáshoz. — De vajon e rendszer változatlan, merev-e, s az elemek egyszer s mindenkorra adottak-e benne; vagy pedig — mint a dialektika tanítása szerint minden — *v á l t o z i k, f e j l ő d i k*-e elemeiben is, egészében is; s ha változik: hogyan és honnan teremti az újat?

Azt, hogy a nyelv, s a nyelvben az elemek hangalakja, jelentése, készlete állandóan, de észrevétlenül változik, a nyelvtudomány régóta tanítja (vö. erre pl. BÁRCZI: Bevezetés a nyelvtudományba 13—15). Azt is tudjuk, hogy „a nyelv fejlődését és tökéletesedését jelentős mértékben a környező valóságot egyre teljesebben és mélyebben tükröző gondolkodásnak a fejlődése szabja meg” (ALEXANDROV: i. m. 455; vö. még DEME: NyK. LIV, 12). — De aligha vizsgáltuk meg még ezt a fejlődést úgy, mint a nyelvben rejlő ellentmondások kibontakozásának, ellentétté válásának, s az ellentétek feloldódásának eredményét; illetőleg olykor talán vizsgáltuk így, de nem eléggé tudatosan. Vessünk fel néhány kérdést ebből; — persze a teljességnek nemcsak igénye, de még hátsó gondolata nélkül is!

Vizsgálták már a nyelvi fejlődés indítékai között azt az ellentétet, amely a társadalmi kötöttség és az egyéni megvalósítás között van. Amikor HORGER a nyelvi változások menetében az egyéni kezdeményezést és a társadalmi utánzást látja hatóerőnek (A nyelvtudomány alapelvei 31), lényegében ennek az ellentétnek mint a fejlődés egyik hajtóerejének kérdésére tapintott rá. Ami azután nála még merev ebben, azt helyesen korrigálta később BÁRCZI, mondván, hogy a társadalom a sok egyéni kezdeményezésből főleg azt utánozza, amelyre „diszponálva van”; amelynek lehetősége tehát a nyelvi közösségben már adva volt, s amelyet így az egyén — itt is főleg mint „zoon politikon” (TAMÁS megszorítása: MNy. XLIII, 96), mint társadalmi egyén — csak mintegy a többi helyett mondott ki. Ez igen fontos: ez világítja meg azt, hogy bizonyos nyelvi alakok térben vagy időben egymástól függetlenül esetleg többször is létrejöhetnek; de mindjárt fel is teszi a további kérdést: mikor tekinthető egy elem *m á r* nyelvinek; akkor-e, amikor „már megvan”, azaz valaki már kimondta vagy le is írta; vagy pedig akkor, amikor már társadalmilag — legalább egy kisebb földrajzi vagy egyéb közösségben — elterjedt. S ugyanennek fordítottját is: hogy mikor tekinthető egy-egy elem *m é g* nyelvinek. — De vannak fontos vetületei ennek az ellentmondásnak a fejlődést tudatosan irányítani próbáló nyelv művelésben is. Nyilvánvaló: nem járt helytelen úton az az egyén, aki a *termelőkenység* szót először kimondta, mivel mint társadalmi egyed, a társadalmi diszpozícióknak megfelelően mondta ki, ahogyan minden valóban szerves belső fejlemény

kialakulásának ez a helyes útja. Ám ezt a körülményt a fejlődés vizsgálatában nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Hiszen ennek felismerése állítja fejről ismét a talpára azt a szemléletet, amelyik a nyelvet egymáshoz hasonló egyéni nyelvek összességének tartja (vö. pl. HORGER: MNy. 3.).

Tényezője a nyelvi fejlődésnek az objektív és szubjektív ellentéte is. A nyelv működésének és fejlődésének, elsősorban magának a grammatikának objektív törvényei nemegyszer a szubjektív használatban felhalmozódó eltérések folytán alakulnak át, változnak meg. A lassú és fokozatos hangváltozások aligha magyarázhatók meg másképpen, mint a szubjektív reprodukciónak állandó lassú eltolódásával, amelyről persze a változtató egyén mit sem tud (vö. TAMÁS: MNy. XLIII, 161). De alighanem fontos tényező ez egyéb változásokban is: az analógia alapjául szolgáló szubjektív nyelvérzék hoz napról napra létre olyan alakokat, amelyek az objektíve élő és fennálló törvényekkel nem egyeznek ugyan, de lassanként visszahatva rájuk még át is alakítják magukat a törvényeket, mert az előbb vázolt módon kollektívvá válva egyben objektívvá is válnak. Nyilvánvaló, hogy az összefoglaló értelmű kifejezések után kirekesztő szórendet használni (*sokan voltak ott*) az összefoglaló helyett (*sokan ott voltak*) először szubjektív értékű volt, s az objektív törvényekkel ellenkezett. Mivel azonban ez az alakzat ki tudott fejezni egy olyan árnyalatot, amelynek addig nem volt kifejező eszköze, noha az árnyalat maga már kifejlődőben volt: az egyre többekre kiterjedő szubjektív használat végül is társadalmi érvényűvé vált, s ezzel objektív törvénné.⁴

A nyelvben a pszichikainak a fiziológiai-fizikaival való ellentéte, mint a fejlődés rugója jelentkezik bizonyos szórványosnak nevezett hangváltozások esetében. Itt az egyszerejtés és a hangáttevés reprodukciós-gátlásos eredetere utalnék példaként (vö. VÉRTES O. A.: Pais-Eml. 39). De nyilván ilyen a hanghelyettesítés is, amely érzékelési vagy reprodukciós indítékú változásokkal illeszti be az idegen elemet az adott és pszichofizikailag begyakorolt rendszerbe. Ugyanezen ellentétek egysége teszi szükségessé a homonimikus kollízió kiküszöbölését ott, ahol a fizikai inger azonossága a jelölt tárgyak vagy fogalmak rokonsága miatt félreértést eredményezhet; viszont megtartatónak ítéli ott, ahol a fizikai ingerek azonossága ezek pszichikai szétválasztását a jelölt tartalmak és a használati síkok kellő távolsága folytán nem zavarja.

Az elvont és általános ellentéte a konkrétal és egyedivel sok mindent eredményez és magyaráz a nyelv fejlődésében. Már a szó általánosít: ugyanaz a hangalak a típusnak számtalan egyedét aktualizálhatja. A lassú jelentésváltozásnak nem is egy esetben éppen az lehet az indítéka, hogy az alkalmi

⁴ Ennek egy másik vonatkozása: hogy nyilván a fejlődőben levő árnyalatnak, mely a folyamatot megindította, az segítette azután megrögződését, hogy támadt kifejező eszköze is.

használat az alkalmazás határait kijebbb és kijebbb tolja, míg ez sorozatos ismétlések után végül az alkalmazhatóság határának reális eltolódását eredményezi. A jelentésbővülés ennek, a jelentésszűkülés az ellenkező folyamatnak lehet eredménye. De jelentkezik ez az eredetileg konkrét jelentésű szavaknak fokozatosan elvont jelentésűvé válásában is. — Más területen: a lexikális elemeknek fokozatosan grammatikai elemmé válása sem más, mint a konkrétól való elvonatkoztatásnak egyre magasabb foka, amely a végén odáig ér, hogy az egyre elvontabb és általánosabb jelentés végül a fogalomjelölésből a viszonyjelölésbe, azaz a szójelentésből a grammatikai funkcióba csap át. (Így próbáltam magyarázni nemrégiben az igekötő perfektiváló szerepének kialakulását és az új névutók grammatikalizációjának folyamatát: NyK. LIV, 22—3).

Változtató erő a nyelvnek rendszerszerűségében rejlő ellentmondás is. Mivel minden nyelvi elem az individuum s ugyanakkor a rendszertag ellentétének egysége, egyik sem vonhatja ki magát e rendszer öniszóló mozgásának hatása alól. Különösen érdekes esete ennek az, amikor a szóban bizonyos körülmények, pl. az eredeti *-csa*, *-cse* kicsinyítő képző kihalása folytán (pl. *gyermekcse*) a jelölt tartalom (a kicsinyített jelentésű alak) ellentétbe kerül a tartalomnak már meg nem felelő (azaz kicsinyítősnak nem érzett) formával; s a nyelv ezt a maga rendszerén belül változtatással meg tudja oldani (itt *gyermecske* alakban), úgy, hogy a kettőt leíró szempontból is összehangba hozza ismét (vö. DEME: A hangátvetés a magyarban 42). De ilyesféle indítékok eredménye pl. a nehéz hangkapcsolatok kiküszöbölésére való törekvés (NyK. LIV, 28) is. Vagy mi más lehet az *íromba*, a *padmaly* stb. alakok jelentésváltozása, mint annak bizonyítéka, hogy az elemek a nyelvben — még a szavak is — nem magukban élnek, hanem olyan rendszerben, amelyben a tagok közvetlen hatással vannak egymásra hasonlóságaik és különbségeik alapján. Még az *uralni* ige példáját venném ide. Eredeti jelentése 'urának vall, úrnak tart'. Ámde: a fogalom közben háttérbe szorult némileg. A 'valaminek vagy valamilyennek tart' jelentés újabban hosszú *l*-es formához tapad (vö. *nehézell*, *nagyoll*, *pirosoll* 'nehéznek, nagynak, pirosnak tart'), a rövid *-l* képző pedig inkább ilyen jelentésben rögződött meg: 'valami(je)ként szerepel', például ezekben: *orvosol*, *elnököl*. Mi sem természetesebb, hogy a nyelv, amelynek elemei egymással szoros rendszerben vannak, e rendszerszerű kapcsolatokat itt is változtatás forrásául használta fel. — Vagy mi másért válhatott az *érdembeni tárgyalás*-ból újabban *érdembeli*, ha nem azért, mert a két végződés alakjában is, jelentésében is közel esik egymáshoz a rendszerben, csak éppen az előbbi elhaló, az utóbbi meg erősödőben levő! (Az *éjtszaka* > *éjszaka* fejlődés hasonló módszerű vizsgálatát l. Nyr. LXXX, 295.)

S végül az állandóságra és ugyanakkor a változásra törekvés közötti ellentmondást, mint a nyelvi fejlődésnek okát és rugóját, azt hiszem, most nem is kell részletesen tárgyalnom. Elégge részletekbe menően mutattam rá néhány évvel ezelőtt ugyancsak belső tanfolyamunk keretében arra, hogy

ami a nyelvnek haladó fejlődését illeti, annak éppen ez az ellentmondás az alapvető oka; — ha magát az ellentmondást ekkor még nem tudtam is ilyen világosan fölfedni (megjelent: NyK. LIV, 10—36).

Nem tudom most számba venni; de aligha találunk még keresve is egyetlen olyan típusát vagy esetét a nyelvi változásoknak, amelyek ne a felsorolt — vagy esetleg a fel nem sorolt — belső ellentmondások valamelyikének megnyilatkozása lenne. A nyelvtörténetet sokat vizsgáltuk már; de alighanem érdemes lenne ezekkel a szempontokkal sok mindent újból átvizsgálnunk, mert ezek jó segítséget adhatnak a múltra és a jelenre nézve a jelenségek megértésében, a jövőre nézve pedig megítélésükben.

Még csak annyit: Történetiségben és történeti vizsgálatban az elmúlt másfél évszázad nyelvtudományában éppen úgy nem volt hiány, mint ahogyan a nyelv rendszerszerű szemléletében sem. Hiány nem volt; de hiányosság annál több. Most csak a legnagyobbra szeretnék rámutatni: arra, hogy amikor magyar nyelvészeink a rendszert vizsgálták, annak nem volt története, amikor meg a történetet, akkor az nem volt rendszerszerű. A rendszerszerű szemlélet nálunk szükségszerűen szinkroniát, a történetiség pedig szükségszerűen jelenségtörténetiséget vont maga után. Bárki nyúlt is például nyelvjárásainkhoz történeti szemmel, mindenki a nyelvjárások egyes jelenségeinek történetét vizsgálta bennük, nem pedig a nyelvjárásoknak mint rendszereknek történetét (vö. erre: Felsőokt. Szemle 1954/6, 283—4). S még fokozottabban volt ez így a történeti alaktanban, a történeti mondatban, sőt az etimológiában is.

A továbbiakban érdemes lenne fokozottan szem előtt tartanunk: a nyelv minden adott pillanatban rendszer. De leíró metszetében sohasem lezárt és ingadozásoktól mentes, mert mindig van benne valami változóban, keletkezőben és elhalóban, ami a szinkronia szempontjából egyenrangú kettősség, vagy a helyes és a helytelen viszonya, esetleg a szabályos és a kivételes ellentéte. — De rendszer volt a nyelv minden adott történeti pillanatban is; s így jelenségei amennyire „individuumok”, annyira mindig rendszertagok is voltak a múltban — ahogyan ma is azok. A nyelv tényei a rendszerrel együtt fejlődtek állandóan; s ha most könnyebb is az egyes elemek fejlődését mutatnunk be a rendszer egészének fejlődése helyett, azért ez utóbbinak vizsgálatáról sem szabad lemondanunk, legalábbis mint még távolabbi, de elérendő és már ki is tűzött célról.

4. Igaz-e a nyelvre nézve is az, hogy a lassú változások mennyiségi felhalmozódása végül is minőségi változásokba csap át, hogy „az evolúció (a fejlődés) előkészíti a revolúciót (forradalmat) és megteremti számára a talajt, a revolúció pedig betetőzi az evolúciót és előmozdítja további munkáját” (SZTÁLIN: ÖM. I, 316)?

Ennek vizsgálatához azonban figyelembe kell vennünk azt, amit éppen SZTÁLIN és éppen a nyelvvel kapcsolatban világított meg nemrégiben: hogy az „ugrás”, azaz a minőségi átesapás csak az osztálytársadalmakban jelent-

kezik szükségszerűen robbanás útján, azaz erőszakos úton (vö. erre ALEXANDROV : i. m. 194, 196, 201, 203—6) ; más területeken viszont — így a nyelvben is — más módon megy végbe. „A marxizmus azt tartja, hogy a nyelv átmenete a régi minőségből egy új minőségbe nem robbanásszerűen, nem a meglevő nyelv megsemmisülése és új nyelv keletkezése, hanem az új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján, következésképpen a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján megy végbe” (SzNyK. 242—3).

De ha a minőségi változás nem robbanás útján történik, nem hirtelen ugrással, hanem fokozatos átmenettel, akkor a nyelv fejlődése nem pusztán evolúció, nem egyszerű és megszakítatlan mennyiségi felhalmozódási folyamat-e? Látjuk, hogy a nyelv a feladatából eredő állandósági sugyanakkor változékonysági követelményeknek úgy próbál eleget tenni, hogy az újat addigi anyagából addigi törvényei szerint igyekszik kifejleszteni ; sőt már meglevő törvényeiből hozza létre még az új törvényeket is (vö. NyK. LIV, 31). Vajon e fejlődési folyamatban megfoghatók-e bizonyos minőségváltási csomópontok ; vagy teljesen tetszőleges-e annak megjelölése, hogy honnan kezdve beszélünk a régi minőséggel szemben már újról?

Ami a nyelv egészének fejlődését illeti, meg kell vallanom, itt a minőség-váltás kérdését még a magam számára sem sikerült tisztáznom. — Ám amit a nyelv egészére vonatkozólag nem látok, vagy legalábbis nem látok tisztán, azt a nyelv részleteivel kapcsolatban egyes pontokon talán mégis sikerül megfogni. Olyan esetekre gondolok itt, amelyekben bizonyos — olykor többféle — forrásokból azonos típusú jelenségek halmozódtak fel, majd e jelenségek új szabállyá álltak össze, amely új szabály minőségileg új olyan értelemben is, hogy nem azonos a keletkezése alapjául szolgáló eseteket létrehozó korábbi szabályoknak egyikével sem. Ilyen lehetett szerintem az az eset, amikor egyrészt bizonyos *rj* kapcsolatokból — talán *rny* fokon keresztül — *rgy* kapcsolatok lettek a Dunántúlon (*borjú* > *bornyú* > *borgyu*), másrészt meg bizonyos mássalhangzó + *ly* kapcsolatot tartalmazó szavakban az *ly* hang *gy*-vé lett (*gereblye* > *gerebgye*). Ez eddig pusztán mennyiségi felhalmozódás, mégpedig *rj* > *rny* > *rgy*, illetőleg mássalhangzó + *ly* > mássalhangzó + *gy* változások felhalmozódása. A továbbiaknak az adhatott lökést, hogy az *ly* — már amelyik *ly* maradt, s nem lett *l*-lé — általában *j*-vé vált e területen is, s így most már az előbb még heterogén két kategória esetei egybeolvadtak egy általánosabb, mássalhangzó + *j* ~ mássalhangzó + *gy* váltakozásba, illetőleg (nyelvjárásközi vagy generációs) megfelelésbe. Az új minőség, a minőségileg új törvény pedig akkor alakulhatott ki és szilárdulhatott meg, amikor e mássalhangzó + *j* ~ mássalhangzó + *gy* megfelelést tartalmazó esetek annyira törvénnyé sűrűsödtek, hogy újabb esetek kialakulásának mintájául kezdtek szolgálni, amelyek már nem *rny* fokon keresztül, illetőleg nem *ly*-ből alakultak. hanem közvetlenül *j* > *gy* (~ *ty*) v á l t o z á s s a l. Vagyis bizonyos régi törvények létrehoztak bizonyos eseteket (egyrészt *borgyú*, másrészt *gerebgye*),

ezek a további fejlődés során a rendszer egyéb tagjainak megváltozásával egyetlen megfelelési kategóriával olvadtak össze; majd végül aktivizálódva olyan új változási törvény megszületésének szolgáltak alapjául, amely nem azonos az eredeti eseteket létrehozó törvények egyikével sem, hanem minőségileg új.

De hasonlóan magyarázhatjuk a lativusi *-á*, *-é* ragból a translativusi *-vá*, *-vé* rag kialakulását is. Tudjuk, hogy ez az *-á*, *-é* kezdetben pusztán járult magánhangzós és mássalhangzós, s az elsők belül monoftongusos és diftongusos szóvéghöz egyaránt. Itt a mennyiségi felhalmozódás alapjául a következő, egymástól merőben különböző fejlődési folyamatok szolgáltak: a) Diftongusos végződésű szóhoz járulva a diftongus utótagja feltehetően hamarosan konsonantizálódott: *louá* > *lová* (majd a ragtalan alak hatására > *lová*). — b) Magánhangzós végződésű szóhoz járulva a szóvégi magánhangzó és a rag határán hiátustöltő *v* keletkeztetett: *semmié* > *semmivé*. — c) Rövid mássalhangzós szóvéghöz járulva az így intervokalikus helyzetbe került mássalhangzó megnyúlhatott: *házá* > *házzá*. Mindezek különféle utakon keletkezett változásoknak pusztán mennyiségi felhalmozódásai csupán. A minőségi változás akkor következhetett be, amikor a *-v* elemet többé már nem a szóvéghöz tartozónak, illetőleg nem hiátustöltőnek érezték, hanem a rag szerves részének; most már a hosszú mássalhangzós alakokat is úgy értelmezve, hogy bennük a nyúlás az egyéb helyzetekben jelentkező *-v*-nek hasonulásával keletkezett; s így — legalábbis írásban — kiterjesztették ezt a nyúlást a mássalhangzócsoporthoz álló, azaz egyébként nem nyúló szóvégre is (*boldná* > *bolondná*). Az előbbihez viszonyítva minőségileg új elem, a *-vá*, *-vé*, így keletkeztetett és erősödhetett meg, visszahatva az őt létrehozó esettípusok keletkezése alapjául szolgáló törvényekre is: mai leíró nyelvtanunk akkor fogja fel kérdését helyesen a mai nyelvrendszer szemszögéből, ha a magánhangzós szóvégek után nem hiátustöltőről, a mássalhangzós szóvégeken nem intervokalikus geminációról beszél *-á*, *-é* rag előtt, hanem *-vá*, *-vé* ragról, amelyek *-v*- eleme hasonló, ha mássalhangzó után kerül.

Ez az utóbbi tétel igen fontos. A nyelv egyes területein mutatkozó minőségi változást, azaz a minőségileg újként kialakult szabályt ugyanis csak akkor ismerjük el, ha azt — a nyelvnek leíró rendszerét szemlélve — adott esetben hajlandók vagyunk a történeti igazsággal szemben is elismerni. Vegyünk egy egyszerű példát. A fiatal, mondjuk 100 méter széles erdősávhoz újonnan hozzátelepítenek egy másik, ugyancsak 100 méter széles sávot is. Mi következik ebből? Az, hogy néhány év múlva azok a fák, amelyek eredetileg az első erdőnek egyik szélén voltak, most egyszerre az új, megnövelt erdőnek közepébe esnek. Felmerül a kérdés: akkor járunk-e el helyesen, ha ragaszkodunk a „történeti igazsághoz” és úgy beszélünk az erdő közepén levő fákról, hogy azok tulajdonképpen az erdő szélén vannak, csak éppen közben még egy másik erdőt is telepítettek oda; vagy pedig ha szinkroniájában

tekintjük a dolgot, s azt mondjuk, hogy ott egy erdő van, amelynek a kérdéses fák a közepén állnak? Nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban ez utóbbit szoktuk csinálni, mert a világ — és a nyelv még fokozottabban — nem elszigetelt jelenségek történetének halmaza, hanem minden adott pillanatban rendszer, amelynek elemei ugyan keletkezésük korát és történetét nézve lehetnek különbözők, de helyüket mégsem ez szabja meg, hanem az adott rendszerben az adott pillanatban betöltött szerepük és elfoglalt helyzetük.

De térjünk vissza a nyelvre! Kétségtelen, hogy a *favágó, szénégető* típusú összetételek keletkezésük történetét tekintve eredetileg szintagmák voltak, amelyekben a jelöletlenség szintagmatikus alaktani sajáttság volt. Később ezek az alakulatok összetapadtak, szintagmából lexémává váltak, s így megőrizték jelöletlenségüket akkor is, amikor a szintagmatikus szerkesztésmódnak már a tárgyragos alak használata lett az egyedüli formája. Ahogyan terjedt a szintagmatikus szerkesztésben a ragosság mint jelölési elv, a jelöletlen alakok egyre inkább még jobban lexémákká szigetelődtek. Az így megőrződött néhány eset elkezdett lexémák szerkesztésének alapjául, mintájául szolgálni s — egyelőre analogikus úton — egyre több lexémát produkált, olyat, amely már nem hajdani jelöletlen szintagma összetapadásából keletkezett, hanem közvetlenül, jelöletlen összetevődés útján. A fejlődés lassan odáig jutott, hogy a szintagmatikus szerkesztésmódban kizárólagossá vált a raggal való jelölés eljárása; a jelöletlen kapcsolódás azonban megmaradt a lexémákban, sőt annyira terjedt, hogy végül lexikológiai szerkesztésmóddá erősödött és elevenedett. Ma külön szabályunk van mindkét formára. A tárgyas s z i n t a g m a szerkesztésére az a szabályunk, hogy benne a tárgyas viszonyt -t raggal kell jelölnünk (a kivételek száma igen csekély és szófajilag vagy alaktanilag egyébként is elszigetelhető); a tárgyas ö s s z e t é t e l szerkesztésére pedig az a lexikológiai szabály, hogy benne a tárgyas viszonyt nem jelöljük, illetőleg csak az egybeírással mint technikai eszközzel utalunk rá (a kivételek száma igen csekély, s ezek is általában jelentésváltozások útján tapadtak össze szintagmákból összetételekké, azaz nem szabályszerűen, hanem egyénileg lexikálizálódtak). — Mármost a mai nyelvben hogyan kell tekintenünk a tárgyas összetételeket általában, és a *favágó* típusúakat különösen? Szintagmákból összetapadt, illetőleg ilyenek analógiájára támadt egyes alakulatoknak; vagy pedig olyan eseteknek, amelyek egy határozottan felismerhető és rögzíthető lexikológiai szerkesztésmód segítségével jöttek létre? Másképpen megfogalmazva: egyes esetek-e az összetett szavak, vagy pedig lexikológiai szabály-e a szóösszetétel? Ha a mai nyelvet mint rendszert vizsgáljuk, s ha a minőségi változásokat minőséginek ismerjük el a nyelv fejlődésében, akkor ma már nemcsak az összetételt kell általában lexikológiai szabálynak s az összetételeket e szabály útján keletkezett eseteknek tartanunk; hanem még a szabály keletkezése alapjául szolgáló eredeti *favágó*-féle alakulatokat sem tekinthetjük a nyelv mai rendszere szempontjából

másképpen, mint a lexikai szabály *p r o d u k t u m a i n a k*, noha eredetileg éppen nem produktumai voltak, hanem ellenkezőleg: *p r o d u k á l ó i*. Persze, ha a szabály kialakulását magyarázzuk történetileg, akkor az elmondottakat nem hallgathatjuk el; de leíró nyelvtenban csak így, vagy akár elsősorban így néznünk a kérdést: ez metafizikus szemlélet dialektikus helyett, azaz történelmi legenda a mai igazság helyett.

5. A nyelvben tehát — mint a valóságnak más jelenségeiben is — objektíve megvannak és működnek a dialektika törvényei. Amikor tehát ezeket a kutatásban alkalmazzuk, azt csak azért kell tennünk, mert a tárgy maga kívánja. Gyermekkoromban tanultam: forgó gramofonlemez címét csak úgy olvashatnánk el, ha fejünket ugyanolyan sebességgel utána tudnánk forgatni. A példa tréfás, de a dialektika mint módszer valóban nem akar több lenni: eszköz arra, hogy segítségével a valóságban lefolyt mozgásokat kutató tudatunk helyesen tükrözhesse vissza.

De talán még valamit érdemes lenne itt bemutatnunk a fejlődés objektív dialektikájából: a z e m b e r, a beszélő, a nyelvet nemcsak használó, hanem hordozó s így egyben fejlesztő ember szerepét. Mint semmit, ezt sem tudom, s nem is szándékozom itt kimeríteni; de talán előbbre sikerül vinnem a kérdés tanulmányozását egy-két rövidebb utalással vagy problémafelvetéssel is. Mint említettem, a nyelv és fejlődése nemcsak annyiban van kapcsolatban az ember gondolkodásával, hogy annak eszköze és közvetítője, hanem abban is, hogy a nyelv csak az emberi tudatban él s így fejlődésében is sok mindenben kötve van hozzá. Éppen ezért érvényesülhetnek benne olyan mozzanatok, amelyek hangsúlyozottan csak a gondolkodásnak sajátosságai. E helyen kettőre térnék ki ezek közül: az induktív és az analogikus következtetésre.

Az indukcióról tudjuk, hogy az a természetben nem létezik; az indukció a gondolkodás kategóriája (vö. FOGARASI: Logika 226—45). A természet-tudományoknak éppen ezért m ó d s z e r ü k b e n számolniuk kell az indukcióval, de t á r g y u k b a n, a természetben aligha számolhatnak olyan jelenségekkel, amelyek — olykor helyes, máskor hibás — indukció útján jöttek létre. A nyelvtudománynak azonban már nemcsak módszerében játszik fontos szerepet az induktív következtetés, hanem tárgyában, a nyelvben is. A nyelv történetében igen sok olyan jelenséggel kell számolnunk, amely a gondolkodásnak — olykor helyes, máskor hibás — induktív következtető munkája útján jött létre. Alighanem ilyen volt az előbb említett példák között a *j > gy (~ ty)* változás kialakulásának útja. A kialakult *j ~ gy* megfelelésekből a beszélő ösztönös nyelvérzékében hibás indukcióval valami olyasféle általánosítás alakulhatott ki, hogy ha *borjú ~ borgyu, sarjú ~ sargyu*; sőt *gerebje ~ gerebgye* és *bogja ~ baggya*, akkor általában mássalhangzó + *j ~ ~* mássalhangzó + *gy*. A minőségileg új szabály tulajdonképpen akkor vált azután elevenné, amikor az egyes felhalmozódott esetekből (hibásan) indukált általánosság deduktív úton érvényesülni, hatni kezdett. Mint ennek magyará-

zatakor említettem is: a változásnak „feltétele volt azonban az, hogy a régi (*borjú*) és az új (*borgyu*) minőség elemei egy darabig még egymás mellett éljenek; enélkül a *j ~ gy* megfelelés t u d a t a (most emelem ki. — D. L.) nem alakulhatott volna ki a beszélőkben, s nem válhatott volna további változások alapjává” (MNy. L, 32).

Ezt a problémát, a tudatosság kérdését, alighanem meg kell néznünk egy kicsit közelebbről is. A gondolkodás törvényeiről általában tudjuk, hogy azokat nem felismerten és tudatosan alkalmazzuk, hanem lényegében öntudatlanul működnek bennük. De ennek a tudatosságnak, illetőleg öntudatlanságnak is föltétlenül vannak még fokozatai. Abban az érdekes régebbi cikkében, amelyben ezt a kérdést fölveti, TAMÁS LAJOS a fokozatos hangváltozásokat öntudatlanul végbemenőeknek, s nagyrészt inkább fiziológiaiaknak látja (i. h.). Feltétlenül egyet tudok érteni vele abban, hogy a változások e típusai nemcsak nem szándékosak, de valóban annyira nem is tudatosak, hogy talán még a tudat legalján sem merülnek fel. De ez már nem tehető fel egyéb változások esetében. Nemrégiben a Királyhágón túli erős nyílt *a*-zást úgy próbáltam magyarázni, hogy a nyelvállás szerinti gyenge illeszkedési tendencia (pl. *hajás, vajat*) ott erősebben érvényesülhetett (tehát *bajás, ganajat* is), majd eluralkodva alaktani értékűvé esaphatott át általában bizonyos formások előtt (tehát *dolgas, dolgat, dolgam* stb. is), majd végül a tövükben nem *a*-t tartalmazó szavak tőalakjába is behatolt a formans elől (tehát: *dalgas, dalgat* stb.) (l. tőlem: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái 173). Itt a kezdő és a végső mozzanat asszimilációs, s így talán tekinthető pusztán fiziológiai indítékúnak; ám a középső mozzanat, a nyílt hangnak a formáns-hoz való tapadása s így alaktani értékűvé válása már aligha lehet más, mint (hibás) indukció, amely nem tudatos folyamat ugyan, de nem is pusztán vak fiziológiai erők játéka. Legjobb talán, TAMÁS LAJOS lektori tanácsát megfogadva, „automatizált indukció”-nak neveznünk.

Ahogy e változásokat általában magyarázzuk: az az objektív folyamatok megragadása, a hangváltozások „makrofilológiája”. De ha felbontjuk ezeket az objektív folyamatokat, ha elvégezzük e változásoknak „mikrofilológiai” vizsgálatát is, akkor az objektív folyamat mögött ott találjuk a milliószor újból és újból lefolyt szubjektív folyamatot is, amelyek az objektív folyamatnak hordozóiból olykor alkotóivá csapnak át, hogy azután ismét hordozóivá váljanak a létrehozott újnak; a nyelv és változása mögött ilyenkor tetten érjük a beszélőt, az embert, akinek tudata nemcsak passzívan hordozza a nyelvet, hanem aktívan — bár aligha szándékosan — alkotóan vissza is hat sorsára. — S az az érdekes, hogy erre a pszichológiai mozzanatra éppen a materialista szemlélet és a dialektikus módszer figyelmeztet és vezet rá bennünket.

Az indukció, a gondolkodás törvénye tehát a nyelvet és objektív törvényeit hordozó és megvalósító szubjektumon keresztül maga is objektív

fejlődési törvénye és fejlesztő ereje a nyelvnek. Még inkább ilyen az analogikus következtetés. Ez is a gondolkodásnak sajátos törvénye, amely „igen közel áll a nem teljes induktív következtetéshez. Ha ismert esetekből ismeretlen esetekre, jelenségekre következtetünk, ennek az az alapja, hogy bizonyos vonatkozásban az ismert és az ismeretlen jelenségeket megegyezőnek tekintjük” (FOGARASI : Logika 248), s az ismert jegyekből következtetünk az ismeretlen jegyre (uo. 249). Bármily furesa is : a nyelvnek objektív élete és fejlődése tele van a gondolkodás törvényének produktumaival. Legegyszerűbb példája talán ennek az elvonás. Ismeretes, hogy volt a magyar nyelvben korábban egy *csendesz* melléknév, s ez később a sok *-es* végződésű hatására maga is *csendes* alakot vett fel. Így azonban a nyelvrészben alaktanilag is az *-os*, *-es*, *-ös* képzős melléknevek sorába került, s a gondolkodás a *sár* : *sáros* ; *ing* : *inges* ; *X* : *csendes* megfelelési sor ismeretlen tagjának kérdését ösztönös analogikus következtetéssel a *csend* főnév elvonásával oldotta meg. Ilyesféle esetek a hiperizmusok (fordított analógiák) is (vö. erre BULAHOVSKIJ : NyIK. IV/2, 263). S ha elismerjük is, hogy az analógiában „egy lassan és alaposan elsajátított adott nyelvrendszer erősen begyakorolt mintáinak gépies alkalmazásával van dolgunk” (TAMÁS : MNy. XLIII, 99), azt semmi esetre sem tagadhatjuk le, hogy az analogikus következtetés, ami a nyelv életében objektív fejlesztő erő, a beszélő egyénben ható szubjektív erőnek működése nélkül nemcsak objektív nem lenne, hanem egyáltalában nem is lenne az, ami.

De nemcsak a gondolkodás törvényei, hanem olykor még a gondolkodás hibái is tényezőivé válhatnak a nyelv objektív fejlődésének. Van eset arra is, hogy a „post hoc, ergo propter hoc” elve — mely a gondolkodásnak egyik hibás alakzata (vö. ALEXANDROV : i. m. 97) — objektív nyelvfejlesztő tényezővé válik. Erre példaként az *l*-hez kapcsolódó asszociatív hatások kialakulásának történetét hoznám fel. Ez úgy alakult ki, hogy a *csépél*, *gondol* ; *tengél*(*y*), *bagol*(*y*) stb. alakoknak szóvégi, illetőleg a *csépélte*, *gondolta* ; *tengélt*, *bagolt* stb. alakoknak szótagzáró vagy azonszótagú *l*-je félhangzós *ü*-vé és *y*-vá vokalizálódva diftongusi utótaggá válhatott, majd a szóvég ezen keresztül *é*-vé, *ő*-vé, *ü*-vé, illetőleg *ó*-vá, *ú*-vá fejlődhetett ugyanakkor, amikor a nem szótagzáró és nem is azonszótagú *l*-ek megtartották eredeti minőségüket (tehát : *csépülte*, de : *csépülém* stb.). Ami azután ezekből az így keletkezett *él* ~ *ő*, *öl* ~ *ő*, *ül* ~ *ü*, *öl* ~ *ü*, illetőleg *ol* ~ *ó*, *ol* ~ *ú* (majd ezek mintájára *el* ~ *é*, *al* ~ *ó* stb.) megfelelésekből a továbbiakban lett, az az analógiás kiegyenlítődésnek, s egyben az analogikus következtetésnek mint mozgató erőnek tipikus példája (pl. *csépülte* ~ *csépülém*, máshol : *csépülte* ~ *csépülöm* ; ismét másutt : *csépülte* ~ *csépülöm* stb.). De a fejlődés még itt sem állt meg. A megfelelések, majd a kiegyenlítődések során a hol *l*-es (s akkor rövid, illetőleg nyíltabb, illetőleg illabiális), hol meg *l* nélküli (s akkor hosszú, illetőleg zártabb, illetőleg labiális) alakok megjelenéséből a nyelvrész — a „post hoc,

ergo propter hoc” hibás gondolkodási törvénye alapján — mindezeket a — tőle eredetileg független — váltakozásokat, illetőleg változásokat az *l*-hez mint okhoz kapcsolta, az állandó lokális együttjelentkezést tévesen okozati kapcsolatnak érezve. A gondolkodásban ez az elv hiba; a nyelvben azonban az objektív fejlődés törvénye; s így ma már az *l*-nek van nyújtó, zártabbá tevő és labializáló hatása, noha eredetileg nem volt; — mert a szubjektív tévedés, ha kollektív érvényűvé válik, a nyelvben objektív ténnyt és objektív törvényt produkálhat. (Így fejtem ezt ki: Pais-Eml. 89).⁵

A nyelvfejlődés objektív dialektikájának vizsgálatakor tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ember tudatát és gondolkodását, amely tulajdonképpen az objektív fejlődés szubjektív aprómunkáját végzi.

⁵ A tanulmányban konkrétumok kifejtésekor gyakran vettem példát saját korábbi kutatásaimból, illetőleg gyakran hivatkoztam saját tanulmányaimra. A példaanyagnak ilyesféle leszűkítése azonban korántsem azt akarja jelenteni, hogy más kutatók munkáiban és eredményeikben nem közelítették meg hasonló módon a dialektikát. De számomra mégis a magam kidolgozta példák voltak legismertebbek s módszertanilag legaprólékosabban végigfejthetők, hiszen ezekben éltem legszemélyesebben végig a valóság dialektikus megragadásának egész folyamatát. De talán így is sikerült úgy állítanom össze a példákat, hogy eredményeimben mindenki ráismerhessen saját eredményeire, módszeremben saját módszerére, anyagom elméleti tanulságaiban saját anyagának elméleti tanulságaira is.